

Зміст

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. Джерела та історіографія життя й творчості Надії Суровцової..	6
РОЗДІЛ 2. “Літопис недовгого щастя”(1896–1918 рр.).....	23
РОЗДІЛ 3. “Вимушена” еміграція (1918–1925 рр.).....	60
РОЗДІЛ 4. Від “богемного Харкова” до “в’язничної Голгофи” (1925–1956 рр.).....	93
РОЗДІЛ 5. “Повернення” в Умань (1957–1985 рр.).....	127
ПІСЛЯМОВА	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	173

ПЕРЕДМОВА

У суверенній Україні поступово відбувається повернення до національних цінностей і загальнолюдських ідеалів як вічних критеріїв приватного й громадського життя людини. Саме тому зростає увага до окремої особистості, адже багатство духовного існування демократичного суспільства зумовлене поліфонічністю й багатогранністю внутрішнього світу кожного індивіда. Яскравим показником цього визначального й важливого процесу є збагачення національної новітньої історії, літератури й культури за рахунок автобіографічної прози.

Озираючись на останнє десятиліття минулого віку, можна пересвідчитися, що для української літератури прогноз щодо поживлення інтересу до мемуарних творів цілком справдився. Темі голодомору, репресій, опору режиму, філософські питання про міру впливу обставин на прийняття рішень, про силу людського духу й перевагу його над матерією, про формування й розвиток неординарної особистості, митця в складних соціально-політичних умовах були порушені й висвітлені в українській мемуаристиці 1990-х рр.

Автобіографічні тексти завжди залишалися одним із чинників духовного самовираження нації. Саме завдяки мемуарним жанрам можна простежити поступ громадської думки, бо в мемуаристиці, як в елементі національної культури й документі індивідуальності, інтегруються й засвоюються різні чинники буття. На сьогодні художньо-документальні твори набувають значення соціокультурного феномену, що в його відсвіті проступає проблема особистості в історії культури. Егодокументи можна вважати водночас і своєрідним свідченням еволюції національної свідомості, що репрезентують у сконденсованій формі специфіку розвитку літератури певного періоду.

У наш час ідеологічна заангажованість і суб'єктивність у ставленні до вивчення культури відходять у минуле. З'явилася реальна можливість здійснити літературознавче дослідження з точки зору жанрової, сюжетно-композиційної та образної специфіки художньо-документальних творів, визначити їхнє місце в мистецтві другої половини ХХ ст., окресливши конкретно-історичні обставини творення мемуарів. Разом із тим естетична

природа автобіографічної прози, її поетика, мова, стиль формують враження про автора як про людину, утримують його духовний образ, модель його самохарактеристики.

Протягом останнього десятиліття в українську культуру повертаються імена митців і їхній творчий спадок, які тривалий час залишалися на маргінесах наукового вивчення. Серед них ім'я Надії Віталіївни Суровцової є одним із найяскравіших. Вона збагатила вітчизняну мемуаристику книгою “Спогади”, модерністську літературу – збіркою імпресіоністсько-експресіоністських творів “По той бік”, а табірну – збіркою “Колимські силуети”.

Надія Суровцова – письменниця, журналістка, історик-краєзнавець, громадсько-політична діячка, одна зі знаних постатей українського патріотичного руху, тридцятирічний в'язень таборів і примусових поселень. У її долі відбилися всі віхи того хресного шляху, яким довелося пройти багатьом свідомим українцям у двадцятому столітті. У пропонованому науковому дослідженні розглядається біографія Н. Суровцової на тлі насичених, неоднозначних, трагічних і величних подій в історії України й в історії Європи кін. XIX – 80-х рр. XX ст.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ЖИТТЯ Й ТВОРЧОСТІ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ

В українських та зарубіжних архівах зберігаються матеріали про багатьох талановитих, визначних, епохальних особистостей минулого й сучасності, проте потенціал чималої кількості фондів (особливо тих, які розсекречені нещодавно) – у силу об’єктивних і суб’єктивних історичних, соціокультурних, політичних причин – у повній мірі не використаний. Тому й не дивно, що вітчизняні дослідники долучаються до невичерпного й багатого архівного джерела, сповнюючи українську й світову науку новими цінними документами, аналіз котрих сприяє переосмисленню вже відомих, “канонізованих” фактів і появи альтернативних щодо усталеної точки зору на літературний й історичний процес поглядів.

Джерельну базу монографічного дослідження формують документи, котрі стосуються життя й творчості Надії Суровцової. Містяться вони у відповідних фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ) [40–92], Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) [267–277], у Державному архіві Харківської області (Держархів Харківської області) [24], а також у музеї-квартирі Н. В. Суровцової Уманського краєзнавчого музею (м. Умань, Черкаська область) [230–263].

Так, **фонд 284 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського** (ІР НБУВ) має назву “Суровцова Надія Віталіївна” й уміщує різнопланові й різнохарактерні документи, які слугують насамперед першоджерелом у висвітленні питань щодо художньої й публіцистичної творчості Н. Суровцової, а також велику кількість листів. Значна їх частина, завдяки ґрунтовному опрацюванню й упорядкуванню Л. Падун-Лук’яновою, увійшла до першого тому книги “Листи” Надії Суровцової [187]. Це листування з Ю. Корчаком-Чепурківським, К. Даниловою, О. Зведре (Зведринь) та з П. Тичиною. Натомість поза увагою дослідників залишилися епістоли, адресовані Надії Суровцовій Б. Антоненко-Давидовичем [56–57], М. Бажаном [58–62], Я. Дашкевичем [63–66], П. Кравчуком [67–79], П. Панчем [82–85], М. Скориком [86], Ю. Смоличем [87–91] та іншими. Ці

листи чи не єдине джерело, із якого можна довідатися про коло знайомств, творчі плани, побутові проблеми, перипетії на роботі та в особистому житті Н. Суровцової після її повернення в Україну в 1956 р., адже мемуарну книгу “Спогади” [194] письменниця закінчила 1950-ми рр.

Цими листами ми скористалися при відтворенні уманського – останнього – періоду життя й творчості авторки. Усі без винятку адресати та адресанти Надії Суровцової сходяться на одному: вона була майстром епістолярного жанру.

Протягом багатьох років Н. Суровцова поповнювала творчу скарбничку зразками малої прози, спогадами-есе, спогадами-нарисами, автобіографічними текстами, дитячими творами, а також публіцистичними статтями, есе, замітками, що з’являлися на сторінках радянської й закордонної преси. У 284 фондї зберігаються ще й досі не видруковані твори письменниці. Це насамперед збірка імпресіоністсько-експресіоністських текстів “По той бік” [48], табірна проза, представлена російськомовними оповіданнями “В путь” [54], “Одиночество” [55], “Было или не было” [50], “ТЭС № 3” [51], “Мышь” [49], україномовними текстами – “Чорна кішка” [81], “Скалки”, “Начальничек”, “Цапик”, “Павук” [80].

Надія Суровцова вперше взялася за перо саме як журналістка, тому й не дивно, що до своїх останніх днів вона не полишала співпраці з різними виданнями, навіть надсилала статті й замітки до газет і журналів під час перебування на примусовому поселенні на Колімі, багато писала для німецьких і канадських часописів у далеких 1920-х рр. У фондї 284 можна ознайомитися з публіцистичним доробком авторки. Там зберігається стаття-спогад “Шевченко” [46], краєзнавча стаття-розвідка “Брацлавський Цадик” [52], “Любити сучасне – знати його минуле” (про уманський дендропарк “Софіївка”, 1960-ті рр.) [41], “Солов’ї та радіомовлення” [42], “Уманська виставка народної творчості. Розписи сестер Гоменюк” [43], “Обереги” [44], “Оберег или амулет” [47], “Пам’ятки-сувеніри” [45].

У **Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) у фондї 302** також містяться рукописи Надії Суровцової. На схилі літ мемуаристка написала десяток публіцистичних спогадів-нарисів про відомих особистостей української історії й культури, із якими їй довелося бути знайомою, співпрацювати й приятелювати замолоду. Кілька з них вийшло друком у журналі “Слово і час” [186; 196; 204; 205; 223], натомість нариси про Юрія Коцюбинського [267] лише чекають на видання й залишаються в архівній теці ЦДАМЛМ. Свого часу, ще за життя авторки, ними скористався А. Ярошенко, укладач збірки біографічного характеру про Ю. Коцюбинського [214, с. 241], проте в пізніших перевиданнях цієї наукової роботи про Н. Суровцову він і словом не обмовився. Ґрунтовний та об’єктивний аналіз нарисів “Коцюбинський”, “Коцюбинський у моїм житті”, “Про

Юрія Михайловича Коцюбинського” ми пропонуємо в статтях “Нариси Надії Суровцової про Юрія Коцюбинського” [295] та “Єврокомунізм на радянський манер: політична еволюція Надії Суровцової (1921 – 1925 рр.)” [289].

Без уваги літературознавців та літературних критиків залишилося дитяче оповідання “Бузько” [188; 269] та повість “Галантний вік” [190; 271], створена письменницею на основі приватного листування Софії Потоцької з її майбутнім чоловіком графом Потоцьким. Частина зібраних епістолярних матеріалів Надія Суровцова через Я. Дашкевича передала польському історикові й письменнику Є. Лоску. Він їх використав при написанні бестселера польської історичної літератури “Історія прекрасної бітинки” [132]. У передмові до всіх видань, – а їх нараховується п’ять, – автор, на відміну від А. Ярошенка, щиро дякував за допомогу при створенні книги уманській колезі пані Суровцовій [132, с. 22]. У фонді 302 ЦДАМЛМ також можна ознайомитися з листуванням між уманською адресаткою та Є. Лоском, а також віднайти привітальні листівки з нагоди релігійних та світських свят [237].

Значну увагу у своїй творчості Н. Суровцова приділила постаті Тараса Шевченка. У дитинстві вона мешкала в будинку, де свого часу квартирував поет; разом із батьком та друзями часто навідувалася до могили Кобзаря на Чернечій горі; багато подорожувала Шевченковими місцями. Про усе це письменниця розповідає в нарисі “Мій Шевченко” [270], який також збагатив фонд 302 ЦДАМЛМ, але, на жаль, друком так і не з’явився. Уперше цей мемуарний текст нами введено до кола джерел із шевченкознавства й проаналізовано в статті “У кожного своя доля. І свій Шевченко”: “шевченківська тематика” в автобіографічних нарисах Надії Суровцової” [281].

Об’єктом нашого вивчення та аналізу стала справа № 31, що має назву “Суровцова Н.В. “Колымские силуэты”. Цикл оповідань. Українською та російською мовами” [268]. До збірки увійшли зразки табірної прози письменниці. У перекладі українською мовою (перекладач й упорядниця Л. Падун-Лук’янова) кілька оповідань з’явилося в журналах “Київ” [189; 191 – 193; 195; 201; 203; 206] й “Україна” [194; 208], російськомовний варіант цих творів, а також інші тексти залишаються лише надбанням архіву. Про них ми ведемо мову в статті “Жанрово-стильові особливості табірної прози Надії Суровцової на прикладі її творів зі збірки “Колимські силуэты”” [290]. До табірної малої прози можна також віднести оповідання, нариси, есе, об’єднані в збірку “Скалки”, що міститься в справі № 41 і 49 ЦДАМЛМ [271–272] і в справі № 1825 ІР НБВ [80].

За порадою М. Бажана, письменниця в 1960-х рр. вирішила віднайти й видати збірку імпресіоністсько-експресіоністських творів “По той бік”, написаних нею в 1930-х рр. Про завзятість і наполегливість у цій справі можна судити з численних запитів, зроблених авторкою на адресу українських та російських архівів і бібліотек щодо наявності в їхніх фондах рукописів